

ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ: ТИПОЛОГІЯ ТА МЕЖІ НОРМИ

Марусяк Т. С.

асистент кафедри історії та теорії соціології

Львівського національного університету імені І. Франка

У статті представлено концептуальну модель дослідження деформації правосвідомості, елементами якої виступають: поняття «деформації правосвідомості», комплексна класифікація, чинники виникнення, підходи до визначення меж норми, особливості, риси та закономірності правосвідомості, а також прояви її деформації у середовищі сучасної української молоді.

В статье представлена концептуальная модель исследования деформации правосознания, элементами которой выступают: понятие «деформации правосознания», комплексная классификация, факторы возникновения, подходы к определению границ нормы, особенности, черты и закономерности правосознания, а также проявления его деформации в среде современной украинской молодежи.

This paper presents a conceptual model of the deformation of legal consciousness, whose elements are: the concept of «deformation of legal consciousness», a comprehensive classification factors of approaches to defining the boundaries of the normal and deformed condition, characteristics and features of legal consciousness of modern Ukrainian youth.

Ключові слова: правосвідомість, деформації правосвідомості, нормальна правосвідомість.

Період конститування державності з усіма її інституційними та соціокультурними атрибутами є і часом неунікненної дестабілізації і кризових явищ: послаблення та розмивання «нормативних меж», зростання «свободи вибору» після одержання державою незалежності тягне за собою і безліч можливостей для протиправної діяльності, в тому числі і ухиляння від закону чи уникнення покарання. Проте право (як частина «зовнішньої» системи регуляції) не може гарантувати виконання законів саме по собі, а лише у комплексі з внутрішніми переконаннями індивідів. Наявність соціальної проблеми підтверджують дані соціологічних опитувань, що фіксують прояви апатії, розгубленості, соціального цинізму, недовіри до правових інститутів та правового нігілізму.

Однією із поширених в науковій літературі пояснювальних моделей, які застосовуються у інтерпретації невдач і труднощів економічних, правових, соціальних реформ в українському суспільстві є апеляція до певних рис масової свідомості, які означаються із використанням поняття «деформації». Сучасними вітчизняними дослідниками правосвідомості та її деформації, а також правової культури в соціології є А.А.Бова, В.В.Головченко, А.С.Гречин, Ю.М.Дмитрієнко, В.В.Касьянов, В.Н.Нечипуренко, І.А.Петрулевич, І.П.Рущенко, М.П.Требін, Я.В.Сандул, В.П.Степаненко. Їх праці частково висвітлюють питання деформації правосвідомості, проте нерозробленою залишається концептуальна схема дослідження її типів, проявів, чинників виникнення.

Науковою проблемою на вирішення якої спрямована стаття є суперечність між, з одного боку, суспільною і науковою значущістю вивчення рівня та проявів деформації правосвідомості, поширеністю у науковому і публіцистичному дискурсах понять «деформації масової свідомості» та «деформації правосвідомості» та дефіцитом знання щодо класифікації типів, визначення операціональних параметрів деформації правосвідомості, розмежування «нормального» та деформованого станів правосвідомості, можливостей конструювання та валідизації методик емпіричного дослідження проявів деформації правосвідомості сучасної української молоді.

Для пояснення причин виникнення деформації масової свідомості використано концепт аномії (Е.Дюркгайм, Р.Мертон), концептуалізація феномену «аморальної більшості» (Є.І.Головаха), теорію соціальних деформацій (В.Н.Кудрявцев [7]), дослідження метаморфоз суспільної свідомості (Ж.Т.Тощенко [12]), концепцію деформації масової політичної свідомості (Ю.В.Беспалов), теорію «кримінальної революції» (І.П.Рущенко [10]), напрацювання неінституціоналізму.

Для виділення підходів до розмежування норми та деформації правосвідомості використано праці І. А. Ільїна, Е. Дюркгайма, В.К.Семигулліна, Н.Н. Вопленко, В.Н. Гуляіхіна.

У статті правосвідомість розглядається як особлива форма відображення правової дійсності, що є елементом суспільної, групової та індивідуальної свідомості та становить систему взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, погляди та уявлення

суб'єктів про діюче та бажане право, та є рушійною силою дій в правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки.

Основними компонентами правосвідомості є когнітивний (знання принципів функціонування правової системи, органів юридичної сфери, юридичних норм та можливостей їх застосування), оціночний (ставлення, оцінки, цінності щодо функціонування правової сфери, правових інститутів, роботи органів юридичної сфери, юридичних норм та можливостей їх застосування, поведінки інших у сфері правовідносин, власного місця та ролі у системі правовідносин) та поведінковий (мотиви правомірної та протиправної поведінки, установки на моделі поведінки у сфері права, готовність до соціально-правової активності).

Зміст правосвідомості формується у результаті співдії низки чинників як інституційного так і соціокультурного характеру. Соціокультурні чинники (особливості ціннісно-нормативних систем, етичні, моральні світоглядні елементи суперкультури та її підсистем) актуалізуються через впливи (в першу чергу сталі, відносно незмінні за змістом впродовж тривалих періодів) соціальних інститутів, таких як сім'я, система освіти, політичні, економічні та правові інститути.

Зміст правосвідомості можна проінтерпретувати із використанням понять «норма» та «деформація». Використання такого понятійного апарату легітимізується класичною соціологічною традицією та корпусом праць, присвячених деформаціям масової свідомості.

Поряд з терміном «деформації» в науковій літературі вживається термін «дефекти правосвідомості», який, на думку А.В. Грошева слід вживати у двох значеннях: вузькому (функціональні порушення (дисфункції) у структурі суспільної, індивідуальної та групової свідомості, що виражаються у несформованості, перекошеності або нестійкості основних її структурних компонентів і які зчиняють криміногенний вплив на поведінку особистості, соціальних груп у юридично значимих ситуаціях) та широкому (будь-які статистично значимі відхилення від ідей науково-теоретичної свідомості, викладених у державно-правовій доктрині, законодавстві і в правовій науці, які містяться в масовій свідомості) [2, 140-141].

На нашу думку, цей термін у вузькому значенні є тотожний терміну деформації, який ми вживаємо. Проте варто уточнити, що деформації правосвідомості не завжди мають вияв у поведінці, хоча здебільшого зумовлюють соціальну діяльність індивідів та груп. В цьому полягає соціологічна актуальність вивчення видозмін у свідомості. Вперше ця ідея була обґрунтована у кримінології І.І. Карпечом та А.Р. Ратиновим. На їхню думку, однією з причин, що породжують злочин є перекошення правосвідомості, що «виражається або в правовому інфанталізмі – несформованості та фрагментарності правосвідомості, або в правовому нігілізмі – активній протиправній спрямованості особистості» [7, 50].

Формуючи свою концепцію деформацій правосвідомості, в першу чергу, ми повинні сформулювати власне визначення даного поняття.

Ю. Калиновський вважає, що деформації правосвідомості «являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та не інституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [6, 218-219].

Ми погоджуємося з тим, що деформації правосвідомості в кінцевому результаті мають вияв у поведінці індивідів, проте це також зміни у поглядах, ідеях, настроях, що не завжди проявляються на практиці. Тому влучнішим, але не цілком досконалим, є визначення запропоноване М.П. Требіним, який під деформаціями правосвідомості розуміє соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку [14, 59-63].

Автор акцентує увагу лише на негативному ставленні до права, проте, на нашу думку, деформації правосвідомості можуть стосуватись і надмірної абсолютизації права і умисного використання його як інструменту досягнення цілі. Ще однією причин негативного ставлення до права може бути недосконалість самої правової системи чи законодавства, а це зовсім не означає наявності деформації.

Ми вважаємо за доцільне використати вчення про структуру правосвідомості та сформулювати визначення виходячи з того, що видозмін може зазнавати кожен з її елементів.

В результаті нашої розвідки ми дійшли висновку, що деформаціями правосвідомості є зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у переважної більшості населення формується перекошена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків.

Цілком зрозуміло, що деформації правосвідомості є відхиленням від норми, перекрученим відображенням правової реальності, що має наслідком хибні установки та вибір неправильних моделей поведінки. Проте найважливішим та дискусійним є питання визначення рівня та виділення ознак, що характеризують «правильну» чи «ідеальну» правову свідомість для конкретного індивіда та що є нормою для соціальної групи і суспільства загалом.

В.К.Семигуллін цілком вірно, з нашої точки зору, зазначає, що закони можуть бути правовими та неправовими, і тому не можна того, хто бездумно слідує їм вважати носієм високої правосвідомості. Натомість він говорить, що: «для носія високої правосвідомості характерні не тільки ясність свідомості в цілому, логічність мислення, стійкість позитивних почуттів, а й щирість і твердість в переконаннях, активність, творчість в тій мірі, в якій вони необхідні для здійснення правового начала в суспільстві, утвердження добра і справедливості в відносинах між людьми [12, 33]. Тобто виконання людиною законів, що може мати характер конформізму чи звички ще не означає наявності недеформованої правової свідомості, навпаки, не усвідомлення змісту та призначення правових норм, меж їх застосування може говорити про наявність її дефектів чи недоліків.

Французький юрист Ж. Карбоньє писав, що якщо людина володіє розвинутою правосвідомістю, то їй не так вже й потрібна інформація про закон, вона зуміє зрозуміти, що є законним.

Філософ та правознавець XIX ст. І. А. Ільїн вживає термін «здорова» правосвідомість. Він зазначає, що бувають люди, які дуже добре знають закони, але використовують ці знання, щоб перебільшити свої повноваження, зменшити свої обов'язки чи зняти з себе обмеження. Недостатньо лише обізнаності, потрібно привчити свій інстинкт до «законослухняності», а це вдається лише тим, хто здатний засвоїти духовний сенс права [5]. За І. Ільїним, «нормальна правосвідомість - це є перш за все воля до мети права, а тому і воля до права; звідси і виникає необхідність знати право, і необхідність життєво здійснювати його, тобто боротися за право».

Концепція Ільїна І.А. є, на нашу думку, надто ідеалістичною та філософською. Завданням соціолога є вивчення реального стану масової правосвідомості, а отже виявлення проявів та ступеня вкоріненості деформації у різних соціальних групах та пояснення їх причин. Його теорія може лягти в основу нормативного підходу, про який йтиметься згодом.

Вопленко Н.Н. при аналізі професійної правосвідомості характеризує такий її стан, який умовно можна назвати нормальним. Він вважає, що це такі суб'єктивні засвоєні правові цінності особистості, які визначають її мотиваційну сферу, зокрема ідеї законності, справедливості, гуманізму, відчуття професійного обов'язку, орієнтація на пошук істини [1, 23].

Е. Дюркгайм розвиваючи вчення про норму і патологію зазначає, що злочинність є нормальним явищем лише тому, що суспільство без неї неможливе. Патологією стає лише занадто високий її рівень у конкретному соціумі [4, 39–44]. За аналогією до роздумів Е.Дюркгайма ми можемо припустити, що нормальною є наявність деформації у свідомості членів суспільства при умові, що вона досягає, але не перевищує рівня (ступеня), характерного для суспільства певного типу.

Схожій думки притримується російський вчений Гуляіхін В.Н., який вважає що нормальний стан правосвідомості є наслідком «нормального» існування людини в певних соціально-правових умовах, коли її природні права не порушуються і в неї є можливість реалізувати свій духовний потенціал у рамках існуючих суспільних відносин. Для кожної людини критерієм «нормальності» стану правосвідомості виступає адекватність її активних реакцій на феномени правової реальності. Нормальний стан правосвідомості людини знаходиться в стані відносної гармонії з правовими цінностями типу правової культури, що історично склався, основу якого складають загальнолюдські цінності та установки природного права [3, 926-933].

Ми погоджуємось з тим, що масова правосвідомість виражає дійсний стан правової системи суспільства, а нормою є те, що притаманне більшості. Аналізуючи структуру правосвідомості ми зазначали, що основою афективного її компоненту виступають адекватні оцінки правової дійсності. При поясненні причин проявів деформацій правосвідомості, про які йшлося вище потрібно звертатись до аналізу стану правових інститутів та процесів у суспільстві.

Ми можемо сформулювати два основних підходи до виділення норми та деформації правосвідомості:

1) нормативний. Згідно цього підходу ознаки «нормальної» правосвідомості фактично конструюються. Суб'єктами такого конструювання можуть виступати теоретики - правознавці, науковці, юристи, законодавець. Конструкт «правильного» міститься у теоріях, концепціях,

формальних нормах (правових актах). Вихід за межі «правильного» означатиме деформацію. Принципами створення цієї «норми» є уявлення суб'єкта про мораль, традиції, справедливість, «священне». З цієї точки зору, наприклад, низькі показники довіри громадян до інституту суду будуть показником високої деформації правосвідомості.

2) статистично – соціологічний. Цей підхід базується на концепції Е. Дюркгайма про норму та патологію. Згідно з його теорією, нормою є те, що поширене у суспільстві (як, наприклад, певний рівень злочинності і самогубств). Тобто конкретні уявлення щодо правопорушень та практики індивідів, що є превалюючими у даному соціумі вважатимуться для нього нормальними, а відхилення від превалюючих уявлень (тобто крайні відхилення від змісту правосвідомості модальної, у цьому сенсі особистості) вважатимуться деформацією. З цієї точки зору – недовіра до судів – це превалююча (відтак, нормальна, у Дюркгаймівському сенсі) характеристика правосвідомості населення (чи, точніше, характеристика, модальної – найбільш поширеної – правосвідомості).

Наведемо ще один приклад. Виплата зарплати «у конвертах», допустимість ухилення від сплати податків, сприйняття закону як засобу досягнення цілі можуть переважати у масовій правосвідомості. Хоча за нормативним підходом такі уявлення вважатимуться деформаціями, за статистично – соціологічним будуть нормою (у Дюркгаймівському сенсі), адже відобразатимуть риси правосвідомості більшості даного соціуму.

Ми вважаємо за доцільне поєднати ці два підходи, що стане основою емпіричного дослідження правосвідомості українського суспільства. З однієї сторони ми, як дослідники, можемо і, навіть, повинні сконструювати ознаки та критерії, що, на нашу думку, характеризуватимуть «нормальну» правосвідомість, що є орієнтирами для соціуму і для соціології у її педагогічній та соціоінженерній іпостасі. Водночас при аналізі та інтерпретації даних ми виявлятимемо уявлення та установки респондентів, що представляють риси правосвідомості сучасного українського соціуму.

Ми спробуємо виділити основні складові кожного з названих компонентів правосвідомості та розрізнити їх нормальний та деформований стан. Такі показники ми конструюватимемо з точки зору нормативного підходу, принципи яких описані у попередньому розділі. Проте при аналізі даних емпіричного дослідження ми виявлятимемо риси та закономірності, що характерні правосвідомості сучасного українського соціуму та вважатимемо їх нормою, з точки зору їх поширеності у масовій свідомості.

Таблиця 1

Межі норми та деформації компонентів правосвідомості

	НОРМА	ДЕФОРМАЦІЯ
Когнітивний компонент	Знання юридичних норм, можливостей їх застосування (звернення до суду, подання скарги, заяви, способів протесту), принципів функціонування правової системи, особливостей функціонування та повноваження органів юридичної сфери	Відсутність чи фрагментарність знань основних (базових) юридичних норм, недостатність знань для захисту та реалізації своїх прав та обов'язків, незнання принципів функціонування правової системи, органів юридичної сфери
Оцінний компонент	<ul style="list-style-type: none"> • ставлення та права як цінності та регулятора соціального порядку; • довіра до органів правової сфери; • осуд протиправної поведінки інших; • позитивне ставлення до закону та юридичних норм, адекватна їх оцінка. 	<ul style="list-style-type: none"> • ставлення до права як до інструментальної цінності; • ідеалізація закону та правових норм; • відкидання необхідності права та твердження про його неспроможність регулювати відносини; • недовіра до органів правової сфери; • виправдання протиправної поведінки; • правова індиферентність (відсутність інтересу до правових явищ).
Поведінковий компонент	<ul style="list-style-type: none"> • установка на неухильне дотримання законодавчих норм; • установка на соціально-правову активність (затримання злочинця, захист потерпілого, обговорення законопроектів, захист своїх порушених прав...); • мотивами правової поведінки є не страх, а усвідомлення необхідності дотримання закону. 	<ul style="list-style-type: none"> • допускання можливості порушити закон за певних обставин; • небажання проявляти соціально-правову активність; • мотивом правомірної поведінки виступає страх чи користь.

Окрім названих видозмін, можна виділи деформації окремих сфер свідомості (схильність чи допустимість до правопорушень в окремих соціальних сферах):

- 1) економічної правосвідомості;
- 2) екологічної правосвідомості;
- 3) політичної правосвідомості;
- 4) культурної правосвідомості.

Взявши за основу виділення рівнів правосвідомості ми можемо виокремити деформації за критерієм локалізації у сфері трудової діяльності:

1) деформації повсякденної (буденної) правосвідомості. Цей тип є найпоширенішим, адже виникає у масовій свідомості в ході повсякденної діяльності та взаємодій. Проте саме ці думки, настрої, емоції та установки є пануючими у суспільстві, а отже становлять основу правової культури, тобто цінностей та норм у сфері права;

- 2) деформації наукової (теоретичної) правосвідомості (вчені-юристи);
- 3) деформації правосвідомості як складова професійної деформації.

Проаналізувавши юридичну, психологічну, педагогічну та соціологічну літературу (зокрема праці Арутюняна В.С., Бабаєва В.К., Баранова В.М., Бови А.А., Вопленко Н.Н., Ільїна І. А., Гулевича О.А., Голинчика Е.О. Карбонье Ж., Луцького А. І., Малиновського О.О., Матузова Н. І., Семигулліна В.К., Степаненко В., Требіна М.П.) нижче ми пропонуємо систематизацію і вдосконалену типологію деформацій за змістом та способами її прояву, які відрізняються ступенем викривленості компонентів правосвідомості у відображенні правової дійсності, при яких домінують певні ідеї, погляди, почуття, настрої, установки:

1) Правовий ідеалізм – це переоцінка права як регулятора суспільного життя; абсолютизація ролі права і правових інститутів; уявлення про те, що закон має особливу силу, здатну вирішити всі наявні проблеми; надмірне слідування букві закону та виконанні закону заради самого закону (формалізм).

2) Правовий нігілізм – це ігнорування права, юридичних норм; відкидання правових цінностей; зневажливе ставлення до правових традицій, вибір на цій основі негативних моделей поведінки; активне неприйняття суб'єктом правових норм; на інституційному рівні: велика кількість законів, що на практиці часто не мають юридичної сили, недоліки у роботі судових та правоохоронних органів, прагнення офіційних посадових осіб та органів реалізувати свої інтереси поза рамками конституції. Правовий нігілізм має дві форми прояву: права індивідуальності та правовий негативізм.

3) Правовий інфантілізм та дилетантизм можуть бути операціоналізовані через наступні показники : «пробіли» у правових знаннях; на основі незнання неможливість реалізувати свої законні права та в разі потреби захистити їх; несформованість правових поглядів, установок, а отже правосвідомості в цілому; відсутність відчуття відповідальності за протиправні вчинки, уявлення про можливість уникнути покарання; неадекватне, поверхове поведіння з законом, легковажне оперування юридичними категоріями.

4) Морально-правовий конформізм полягає у тому, що на дотримання закону мають вплив звичка та бажання не відрізнитись від інших; мотивами правомірної чи протиправної поведінки є бажання догодити авторитетам.

5) Переродження правосвідомості як злочинна установка (тобто готовність порушити закон, в т.ч. вчинити злочин).

6) Правовий егоцентризм та цинізм : використання правових норм з метою завдання шкоди іншій особі; сприйняття суб'єктом державних органів і судової системи - як структур, спрямованих на захист виключно його прав і свобод; використання знання права з прагматичною, корисливою метою для досягнення особистих цілей; презирливого ставлення до права, готовності і вміння використовувати знання права для здійснення злочинних діянь, зловживання правом; переконання у злочинності та корисливості мотивів інших, недосконалої правової системи та її інститутів; переконання у тому, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та у деяких випадках необхідним.

У грудні 2011 року нами було проведено емпіричне дослідження для виявлення проявів деформації правосвідомості сучасної української молоді. За репрезентативною вибіркою було опитано 800 жителів Львівської області (Україна).

В результаті було виявлено наступні закономірності, риси та прояви деформації:

- низький рівень правових знань, а також те, що суб'єктивна оцінка перевищує їх об'єктивний рівень, що є проявами типів деформації правовий інфантілізм та дилетантизм.
- вкрай низький рівень довіри, при цьому рівень довіри молоді є нижчим, ніж у інших вікових групах.

- для значної частки молоді характерним є «базовий», преконвенційний рівень правосвідомості: для більшості молоді основним мотивом дотримання законів є страх перед покаранням
- молодь більше схильна виправдовувати протиправну поведінку, ніж інші вікові групи;
- чим більше обізнані респонденти, тим більш вони схильні вважати, що серйозні питання можна вирішити лише за допомогою знайомих та матеріального заохочення та більшою мірою згодні з тим, що впливові та багаті люди в Україні залишатимуться безкарними, навіть якщо скоюють злочин;
- вищий ступінь наявності соціально-правового цинізму саме серед молодого покоління, тобто чим старші респонденти, тим менше вони припускають, що люди порушують законодавство заради власної вигоди);
- лише 35,6% студентів зазначили, що ніколи не змогли б вчинити злочин (прояви переродження правосвідомості);
- прояви соціально-правового цинізму та правового нігілізму (48,8% цілком згодні із тим, що впливові та багаті люди в Україні залишатимуться безкарними, навіть якщо скоюють злочин, 32,3% - із тим, що серйозні питання можна вирішити лише за допомогою знайомих та матеріального заохочення, 46,3% - законодавство України не досконале та відображає інтереси олігархів).

Отже, у даній статті представлено концептуальну модель дослідження деформації правосвідомості, що нами розроблена, елементами якої виступають: поняття «деформації правосвідомості», комплексна класифікація, чинники виникнення, підходи до визначення меж норми, особливості, риси та закономірності правосвідомості, а також прояви її деформації у середовищі сучасної української молоді.

За результатами ми можемо зробити висновок про низький рівень правосвідомості молоді та необхідність підвищення його, а також впровадження заходів, в т.ч. на державному та регіональному рівнях, щодо викорінення проявів її деформації.

Література

1. Волпенко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие / Н. Н. Волпенко. — Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. — 52 с.
2. Грошев А. В. Функции правосознания в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук / А. В. Грошев. — Екатеринбург, 1997.
3. Гуляихин В. Н. Нормальное и измененное состояние правосознания / В. Н. Гуляихин // Право и политика. — 2010. — № 5. — С. 926—933. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (Современные буржуазные теории). — М. : Прогресс, 1966. — С. 39—44..
4. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин — М. : «Рарог», 1993. — 235 с.
5. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Харків : Право, 2008. — 288 с.
6. Карпец И. И. Правосознание и причины преступности / И. И. Карпец, А.Р. Ратинов // Советское государство и право. — 1968. — № 12. — С. 47—54.
7. Кудрявцев В. Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления) / В. Н. Кудрявцев. — М. : Ин-т гос-ва и права РАН, 1992. — 133 с.
8. Малиновский А. А. Правовой эгоцентризм как разновидность деформации индивидуального правосознания / А. А. Малиновский // Правоведение. — 2008. — № 6. — С. 171—181.
9. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н. И. Матузов // Правоведение. — 1994. — № 2. — С. 3—16.
10. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор» / И. П. Рущенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 194—210.
11. Семигуллин В. К. О деформациях правосознания / В. К. Семигуллин // Вестник ВЭГУ. — 2009. — № 5 (43). — С. 33—45.
12. Тощенко Ж. Т. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. — 2001. — № 6. — С. 3—15.
13. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 844'2009. — Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Вип. 23. — С. 59—63.
14. Hertogh M. A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich / M. Hertogh // Journal of Law and Society. — 2004. — Vol. 31. — P. 457—481.